Wat wil je nou eigenlijk?

Verantwoordelijkheid en wil in sociale en juridische context

COMMENTAAR

DERK VENEMA

De onmogelijke onontkoombare vrije wil

Vrijheid en verantwoordelijkheid zijn niet los van de vrije wil te begrijpen. Dit stelt Martin van Hees in “Vrijheid en verantwoordelijkheid: waarom Frankfurt geen gelijk heeft en Sartre bijna,” en toch laat hij daarin de kwestie van de vrije wil buiten beschouwing. Hij concludeert onder meer dat we “ook als we geen vrije wil hebben, toch beschikken over [...] alternatieve handelingsmogelijkheden.” Maar zolang we niet weten wat ‘beschikken over’ hier bij gebrek aan een vrije wil betekent, blijft het een *petitio principii*. Dat is jammer, want daardoor mist Van Hees’ betoog precies dat element dat het vaste grond onder de voeten had kunnen geven. Hetzelfde geldt voor andere in zijn artikel voorkomende termen als ‘actor’, ‘zelfstandig’, ‘(redelijk) alternatief’, ‘verantwoordelijkheidsvacuüm’ en het onderscheid tussen daad en uitkomst: daarin is een alledaags begrip van vrije wil voorondersteld, dat juist eerst onderzocht moet worden om te begrijpen wat (sociale) verantwoordelijkheid is. Ik zal laten zien hoe het met een antwoord op de vraag wat de vrije wil behelst mogelijk is enige filosofische opheldering inzake sociale vrijheid en verantwoordelijkheid te scheppen. Daarvoor neem ik als voorbeeld een sociale praktijk waarin problemen omtrent vrijheid van en verantwoordelijkheid voor handelingen op een duidelijk gestructureerde wijze worden uitgevochten: het recht.

Het recht heeft een dubbele verhouding tot de vrije wil. Enerzijds wordt de vrije wil erkend als onmisbare grondslag voor menselijke verantwoordelijkheid en als essentieel aspect van menselijke waardigheid,¹ terwijl het anderzijds nooit iemands vrije wil *zelf* is die onderwerp kan zijn van juridische procedures, aangezien die wetenschappelijk niet kan worden onderzocht.² Het gaat altijd om handelingen waaruit wordt afgeleid dat er een vrije keuze gemaakt is door degene die handelt. Dat is dan geen feitelijke, maar een normatieve vaststelling: de rechter *beslist* dat iemand aansprakelijk is. De vrije wil blijft een veronderstelling: in het kader van het recht worden personen geacht het vermogen te hebben hun handelingen vrij te kiezen en te initiëren. Dit vergt een indeterministisch mensbeeld: de vrije wil als onbewogen beweging, niet veroorzaakte oorzaak, die vanuit een mentale dimensie ingrijpt

1 Zie wat betreft menselijke waardigheid de Omega-zaak, waarin de advocaat-generaal het Hof van Justitie van de EU met verwijzing naar Kant adviseert dat ‘[b]ecause of his ability to forge his own free will, he is a person (subject) and must not be downgraded to a thing or object.’ Omega Spielhallen- und Automatenaufstellungs GmbH v Bundesstadt Bonn (C-36/02) [2004] E.C.R. I-9609 (ECJ (1st Chamber)).

2 Cf. Meynen (2013).

in de materiële causale keten van gebeurtenissen. Pas dan kan de verantwoordelijkheid voor een handeling aan een persoon worden toegeschreven en de aansprakelijkheid voor de gevolgen ervan worden toegekend. Dit eenvoudige idee, dat ik het *naïeve vrijewilsbegrip* zou willen noemen, ligt ten grondslag aan het strafrecht en het burgerlijk recht, en wordt erkend en beschermd door het constitutionele recht. In het strafrecht geldt de *folk psychology* veronderstelling dat “[v]irtually everything for which people deserve to be [...] blamed [...] or punished is the product of mental causation [...]”.³ Artikelen 39-41 van ons Wetboek van Strafrecht sluit strafbaarheid uit in geval van geestelijke stoornis, overmacht of hevige gemoedsbewegingen, omdat dan niet de vrije wil, maar de stoornis, de dringende omstandigheden of de hevige emotie de (overwegende) oorzaak geacht worden te zijn van het strafbare feit. In het burgerlijk recht is het zo, dat “the principle of contractual freedom is logically related to the ideas of free will and of self responsibility that are necessary prerequisites for the structure of (modern) Western society.”⁴ Het gebruik van de vrije wil wordt voorts beschermd in diverse grondrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting (Grondwet artikel 7) of de vrijheid een land te verlaten (Universele Verklaring van de Rechten van de Mens artikel 13).

Ich bin ein Frankfurter

Het probleem hierbij is alleen dat vanuit wetenschappelijk oogpunt er geen plaats is voor onbewogen bewegers. En toch werkt de praktijk van het toeschrijven van verantwoordelijkheid alleen wanneer we doen alsof er mentale causatie mogelijk is, dat ons denken echt het begin kan zijn van een handeling. Wie niet het gevoel heeft dat hij zelf, met zijn eigen vrije wil, bepaalde handelingen heeft bedacht en uitgevoerd, *of dat althans had kunnen doen*, accepteert geen verantwoordelijkheid voor die gedragingen.

Van Hees behandelt het beroemde voorbeeld van Harry Frankfurt, waarmee deze wil aantonen dat het ontberen van alternatieve mogelijkheden iemand nog niet van verantwoordelijkheid hoeft te ontslaan. Frankfurt stel zich iemand voor die besluit geheel zelfstandig een bepaalde handeling uit te voeren zonder te weten dat hij niet anders had *kunnen* handelen. Als hij van de handeling af had willen zien, zou er namelijk iemand klaar hebben gestaan om hem alsnog met succes tot die handeling te bewegen. Maar als wij mensen niet over een mentale kracht beschikken om *vanuit het niets* in de causale keten van gebeurtenissen in te grijpen, hoe kunnen we dan ooit verantwoordelijk zijn als ‘initiators’, ‘auteurs’, ‘veroorzakers’ van onze handelingen? *Elke* handeling voldoet dus aan Frankfurts voorbeeld: we kunnen in geen enkel geval door een ‘zelfstandig wilsbesluit’ anders handelen dan we doen.

Allerlei problemen rondom de mate van causale samenhang tussen handelingen van individuen en een gebeurtenis of situatie worden pas interessant wanneer er meer is dan louter causale samenhang. Die causale samenhang is er immers ook tussen regen en lekkage en tussen een hondenbeet en pijn. We

3 Morse (2013: 32)

4 Sieburgh (2009: 172).

moeten op zoek naar een andere betekenis van vrije wil om hier chocola van te maken.

Vrije jongens

Je wil een verantwoordelijk persoon zijn, erkend worden als auteur van je handelingen (behalve voor die handelingen waarvan je niet het gevoel had dat je ze 'zelf' deed). Je verwacht en accepteert lof en blaam, rechten en plichten omdat je aanvaardt dat veel van je handelingen aan jou als persoon worden toegeschreven, en je aanvaardt dat omdat je *ervaart* dat je ze zelf hebt uitgevoerd of had kunnen nalaten. Verschillende vormen van intellectueel eigendomsrecht zijn hierop gebaseerd: de maker of uitvinder is degene met wiens denken en doen het werk geassocieerd wordt waarop hij rechten kan laten gelden. Maar wat betekent het nu dat een handeling als *jouw* of *door jou gewilde* handeling geldt? Ik zou dit willen noemen: verantwoordelijkheid door associatie of identificatie. Marc Slors drukt het zo uit: "Handelingen zijn echt van mij [...] als ik me ermee kan identificeren."⁵ Je identiteit is datgene waarmee je geassocieerd wordt, en het is prettig als dat overeenkomt met datgene waarmee je jezelf associeert. Vrijheid kan hier wellicht beter begrepen worden zoals in de uitdrukkingen 'vrijstaand huis' en 'vrijliggend fietspad.' Dan betekent vrij: 'duidelijk onderscheiden van de omgeving.' Dit is precies wat er nog overblijft van de vrije wil: het suggereren van associatie of identificatie. Er zijn bepaalde gebeurtenissen uit de universele causale keten die we van de rest onderscheiden als *eigen* handeling. Dan is de cirkel rond, want 'eigen' is de oudst bekende betekenis van de etymologische voorzaten van het woord *vrij*.⁶ Een 'vrije jongen' is *his own man*. De vrije wil is een manier om onszelf als individu als discrete eenheid af te bakenen van de omgeving waarmee we in continue – ingewikkelde, van *feedbackloops* voorziene – interactie staan. De vrije wil verandert niets aan dingen of gebeurtenissen, hij verbindt alleen bepaalde gebeurtenissen aan bepaalde entiteiten (personen). In zoverre heeft de vrije wil 'expressieve waarde': hij drukt een bijeenhoren uit. De vrije wil wil vrijheid in de zin van discrete identiteit.

Wat wil je nu eigenlijk?

Een bepaalde spierbeweging? Meestal niet, hooguit in de sportschool.⁷ Een specifieke neurale activiteit waardoor bepaalde spierbewegingen worden aangestuurd? We zouden niet weten welke neuronen we wat zouden willen laten doen. Wat we willen, zit verderop in de causale keten: een schilderij aan flarden scheuren, een artikel publiceren, de loterij winnen. Geabstraheerd van de 'uitkomst,' de schade aan het schilderij, is de 'daad' van de vernielers niet volledig beschreven: wat hij wilde en deed was niet 'bepaalde bewegingen met zijn arm maken terwijl hij een mes in zijn hand hield,' wat hij wilde en deed was 'dat schilderij vernielen.' Aangezien het één niet meer of minder door de vrije wil van de dader werd veroorzaakt dan het ander, zou het raar zijn om

5 Slors, M. (2012: 24), zie ook pp. 182-184.

6 Van Veen en Van der Sijs (1997: lemma 'vrij'). Zie ook Van der Sijs (2010).

7 Hart (2008).

de dader *op die grond* voor het één meer verantwoordelijk te houden dan voor het ander. De betekenis van de handeling ligt in de vraag waar zij bij hoort: bij de–sociaal en/of juridisch geconstrueerde–persoon of bij het– biologisch/ natuurkundig beschouwde–lichaam? Ervaart de actor zijn handeling als *eigen, zelf gewilde* handeling, dan accepteert hij daarvoor verantwoordelijkheid. Hij onderscheidt daarmee zichzelf als handelende persoon van louter door instinct en/of natuurwetmatigheid bepaalde entiteiten, en tegelijk van andere personen. Daarin ligt zijn vrijheid.

Literatuur

- Hart, H.L.A. (2008) *Punishment and Responsibility: Essays in the Philosophy of Law*. Oxford: Oxford University Press, pp. 101-102.
- Meynen, G. (2013) A neurolaw perspective on psychiatric assessments of criminal responsibility: decision-making, mental disorder, and the brain, *International Journal of Law and Psychiatry* 36, pp. 93-99.
- Morse, S.J. (2013) Common criminal law compatibilism, in: Nicole A. Vincent (red.) *Neuroscience and Legal Responsibility*. Oxford: Oxford University Press, pp. 32-45.
- Sieburgh, C.H. (2009) Western law of contract, in: M. Bussani, F. Werro (red.) *European Private Law. A Handbook*. Durham: Carolina Academic Press, pp. 161-202.
- Slors, M. (2012) *Dat Had Je Gedacht! Brein, Bewustzijn en Vrije Wil in Filosofisch Perspectief*. Amsterdam: Boom.
- Sijs, N. van der (red.), *Etymologiebank* 2010, <http://etymologiebank.nl/>.
- Veen, P.A.F van, en N. van der Sijs (red.) (1997) *Etymologisch Woordenboek. De Herkomst van Onze Woorden*. Utrecht.